महस्विनी – विद्वत्समीक्षिता सन्दर्भिता च शोधपत्रिका (ISSN: 2231-0452)
कुसुमम् : जनवरी – डिसेम्बर २०२१ **सम्पुटम् :** संयुक्तम् (१,२)

व्याकरणशास्त्रे कारकस्य महत्त्वम्

डॉ. पंकजकुमारव्यासः*

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते।।[1]

इति भर्तृहरेः वाक्यपदीयवचनेन स्पष्टं भवति यल्लोके सर्वमपि ज्ञानं शब्दजमेव। तथापि लोकव्यवहारे न वर्णो नापि पदं निराकाङ्क्षरूपेण ज्ञानं जनयितुं समर्थो भवति। वाक्यं हि व्यवहारे निराकाङ्क्षरूपेण ज्ञानं जनयति। अत एव वाक्येन अर्थपरिसमाप्तेः लोके वाक्यस्यैव प्राधान्यमङ्गीक्रियते। वाक्येन जन्यं ज्ञानं वाक्यार्थज्ञानमित्युच्यते। तद्धि कारकज्ञानेनैव सम्भवति, नान्यथा। अत एवोक्तं वृद्धैः – "**सर्वोपकारकं ज्ञेयं कारकं सर्वकारकम्**"[2] इति। कारकज्ञानाभावे एकस्यापि वाक्यस्य शाब्दबोधो वर्णयितुमेव न शक्यः। यावता न ज्ञायते वाक्ये कस्तावत् कर्ता, किञ्च कर्म इति तर्हि तत्तत्कारकत्वेनानभ्युपगमे कस्यापि वाक्यस्य विश्लेषणं तावत् पदशः न सम्भवतीति। यतः प्रतिपदार्थे ज्ञात एव परस्परपदार्थान्वये सति वाक्यार्थ उपपद्यते। तदुक्तं न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्यां विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्येणापि –

पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः।
शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी।।[3] इति ।

एतद्रीत्या शाब्दबोधं नाम वाक्यर्थबोधं प्रति कारणीभूतपदपदार्थज्ञानेन पदार्थानां परस्परमन्वयः कारकज्ञानाधीनमेव। यथा रामो यानेन ग्रामं गच्छति इत्यत्र रामः कर्ता, यानं

---

* सहाचार्यः, व्याकरणविभागः, राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः।

[1] वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम्, कारिका – 123, पृ.सं. 183

[2] लोके कारकविषयिणी प्रसिद्धोक्तिः।

[3] न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, शब्दखण्डे, कारिका – 81, पृ.सं. 291

करणं, ग्रामः कर्म इत्येत्सर्वं तत्तत्कारकत्वेन धात्वर्थक्रियायामन्वेति। तेन रामकर्तृक-ग्रामकर्मक-यानकरणक-गमनानुकूलो व्यापार इत्यादिबोधस्तावत्तस्माद् वाक्याज्जायते। एवञ्च यथा लोके तथैव शास्त्रेष्वपि वाक्यार्थज्ञानाय कारकज्ञानं सर्वदा उपकरोत्येव। सर्वेषु शास्त्रेषु तत्तद्वाक्यस्य अर्थज्ञानाय तत्रस्थपदानां कारकत्वज्ञानमपेक्षत एव। तेनैव च परस्परमन्वयोपपत्त्या प्रतिपत्तुः समुदितशाब्दबोधो नाम वाक्यार्थबोधो जायते। अत एव वाक्यार्थवर्णनोपकारकस्य कारकस्य अर्थनिर्णयाय समेऽपि शास्त्रकारा विवदन्ते परस्परम्। एतस्मादेव ज्ञायते कारकपदार्थस्य व्याकरणशास्त्रे कियन्महत्त्वं वर्तत इति। नातिशयेनोच्यत इदं यन्नहि कारकज्ञानाभावे केनापि शास्त्रेण प्रतिपाद्यमानविषयस्य बोधोऽपि सम्भवेदिति। अतः कारकं हि संस्कृतशास्त्राणां जीवातुरिति। अत एव च **"सर्वे हताः कारकप्रक्रियायाम्"** इत्याभाणकमपि प्रसिद्धिं गतम्।

तत्र पदशास्त्रं नाम व्याकरणशास्त्रम्। तेन पदानां शब्दानां वा व्याक्रिया क्रियते, अत एव व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते प्रकृतिप्रत्ययविभागेन विविच्यन्ते शब्दा अनेन इति व्याकरणमिति व्युत्पत्तिराद्रियते। वाक्यशास्त्रं तु पूर्वमीमांसाशास्त्रमित्युच्यते यतस्तत्र वाक्यानां वाक्यार्थानाञ्च विशदतया चर्चा विधीयते। तथापि सूक्ष्मतया आलोच्यमाने कारकत्वज्ञानादृते परस्परं पदानामन्वयादिकमेव असम्भवि। अतः सत्स्वपि सन्धिसमासादिविविधेषु विवेच्येषु विषयेषु कारकविषयः प्राधान्यमावहते। तत्र **समासादिवृत्ति**[1]विधायकसूत्रेषु कथं कारकार्थज्ञानमुपकरोति इति स्थालीपुलाकन्यायेन कानिचनोदाहरणान्यवलोकयामस्तेन तत्र तत्र कारकस्य प्राधान्यं प्रतिपादितं भवति। तथा हि –

तत्र समासप्रकरणे कर्तरि करणे च या तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् इत्यर्थकेन **"कर्तृकरणे कृता बहुलम्"**[2] इति सूत्रेण समासो वक्तव्यश्चेत्तत्रावश्यं ज्ञातव्यं यत् कर्तरि करणे च या तृतीया वर्तते सैव कृदन्तेन समस्यते। तत्र कारकार्थज्ञानं विना कथं वा ज्ञायेत केयं

---

[1] कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः इति दीक्षितः कौमद्यां सर्वसमासशेषप्रकरणे प्रारम्भे (पृ.स. 94), नागेशस्तु द्वन्द्वापवाद एकशेष इति एकशेषं समास एव अन्तर्भाव्य वृत्तिश्चतुर्धेत्याह लघुमञ्जूषायां वृत्तिविचारे वृत्तिभेदनिरूपणवेलायाम् (पृ.सं. 1421)

[2] अष्टाध्यायी 2-1-32

तृतीयेति ? कर्तरि वा करणे वा ? यतः व्याकरणशास्त्रे तृतीया न केवलं कर्तरि करणे वा विहिता। हेत्वर्थे अपि तद्विधानात्, तथैव उपपदविभक्तित्वेनापि तस्या विधानमस्त्येव। तस्मात् समासज्ञानायापि कारकार्थज्ञानमपेक्षत इत्यायाति।

पूर्वोक्तप्रतिपादितरीत्या कृत्स्थलेऽपि पश्यन्तु ! इदानीं **"ण्वुल्तृचौ"**[1] इति सूत्रं वर्तते। तद्धि **"धातोः"**[2] इत्यधिकारे वर्तमानत्वात् धातोः कर्तरि प्रत्ययं विधत्ते। एवमेव **"कर्मण्यण्"**[3] इति सूत्रं वा। सूत्रमिदं कर्मण्युपपदे धातोः अणं विदधाति। एवमन्यानि च सूत्राणि तत्तत्कारकमाश्रित्य प्रत्ययान् विदधते कृदधिकारे। तर्ह्यायातं यत् कारकार्थज्ञानं विना कृदन्तस्थले न कश्चित् प्रवृत्तिमर्हति सूत्रार्थनिरूपणे सूत्रेण प्रयोगसाधने वा।

एवमेव अवलोकयन्तु च तद्धितस्थलेऽपि ! **"तेन दीव्यति खनति जयति जितम्"**[4] इत्यनेन करणतृतीयान्तादेव ठक् विधीयते। यस्तु तत्र कारकार्थं न जानीयात् स तु देवदत्तेन जितम्, अक्षैः द्यूतः, अक्षैः खात इत्यादिषु स्थलेषु अन्यार्थेऽपि प्रत्ययं विदध्याद् भ्रान्त्या। एवमेव **"तेन क्रीतम्"**[5] इत्यादिषु करणतृतीयान्तादेव ठक् प्रत्ययो विधीयते। एवं बहुत्र तद्धितानां विधानं तत्तत्कारकमुपजीव्यैव प्रवर्तते। तदर्थं तद्धितानां विधानायापि कारकार्थज्ञानं सहकरोति इत्यायाति।

अपि च सनाद्यन्तधातुरूपस्थले वा परिशीलयन्तु ! तत्र णिच्प्रकरणे **"हेतुमति च"**[6] इति सूत्रेण प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच् विधीयते। प्रयोजकव्यापारज्ञानं तावत् कारकचक्रप्रक्रियाधीनम्। यतः कारकाध्ययनेनैव ज्ञायते यत् **"स्वतन्त्रः कर्ता"**[7] इत्यनेन

---

[1] अष्टाध्यायी 3-1-133
[2] तत्रैव 3-1-91
[3] तत्रैव 3-2-1
[4] तत्रैव 4-4-2
[5] तत्रैव 5-1-37
[6] तत्रैव 3-1-26
[7] तत्रैव 1-4-54

क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितस्य कर्तृसंज्ञा विधीयते। ततः **"तत्प्रयोजको हेतुश्च"**[1] इत्यनेन कर्तुः प्रयोजकस्य हेतुसंज्ञा कर्तृसंज्ञा च विधीयते। ततः परमेव प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच् विधातुं शक्यः। यतस्तत्र कस्तावत् प्रयोज्यः कर्ता, कश्च प्रयोजक इति कारकप्रक्रिययैव ज्ञायत इति। यथा चैत्रो मैत्रं ग्रामं गमयति इत्यादौ मैत्रो ग्रामं गच्छति, चैत्रस्तावत् तं प्रयोजयति नाम गन्तुं प्रेरयति। अत्र मैत्रः शुद्धः कर्ता, तस्य प्रेरकत्वात् चैत्रः प्रयोजकः कर्ता। एवञ्चानेन स्पष्टं यत् प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये यदा णिज्विधेयस्तदा कारकचक्रज्ञानमन्तरा तदशक्यमेव।

एवमेव सन्विधायके सूत्रे **"धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा"**[2] इति सूत्रेऽपि कर्तृकर्मज्ञानं विना कस्माद्धातोः सन् विधेय इति ज्ञातुं न शक्यते। तत्र हि इषिकर्मणः इषिणैककर्तृकाद्धातोः सन्प्रत्ययो विधीयते इच्छायाम्। अतः पिपठिषति इत्यत्र तदैव प्रत्ययः सम्भवति यदा यस्तु इच्छति स एव इषिकर्ता पठेदपि, नाम इषिधातोः कर्म भवति पठनक्रियेति। तेन गुरुरिच्छति पठन्तु शिष्या इत्यादौ सन् वार्यते। यतस्तत्र पठनक्रियाकर्तृत्वं शिष्याणाम्, इच्छतिक्रियाकर्तृत्वं तु गुरोः। एवञ्च एतादृशकर्तृकर्मज्ञानं कारकप्रक्रियाधीनमेव खलु।

इत्थमेव नामधातुप्रकरणेऽपि **"सुप आत्मनः क्यच्"**[3] इत्यनेन क्यचः विधानायापि इष्यमाणकर्मकारकस्य ज्ञानमपेक्षते यतः अस्मिन्नपि सूत्रे **"धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा"** इत्यस्मात् सूत्रात् **कर्मणः, इच्छायां, वा** इत्येतानि पदानि अनुवर्तन्ते। तेन इषिकर्मणः एषितृसम्बन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यच्प्रत्ययो वा भवति इति सूत्रार्थः सम्पद्यते। एतदेव व्याख्याति बालमनोरमाकारः प्रकृतसूत्रव्याख्याने[4] – 'धातोः कर्मणः--' इति सूत्रात्कर्मण इच्छायां वेत्यनुवर्तते। कर्मण इति पञ्चमी। कर्मकारकादिति लभ्यते। सन्निधानादिच्छां प्रत्येव

---

[1] अष्टाध्यायी 1-4-55

[2] तत्रैव 3-1-7

[3] तत्रैव 3-1-8

[4] सिद्धान्तकौमुदी (तृतीयभागे), नामधातुप्रकरणे बालमनोरमायाम्, पृ.सं. 505

कर्मत्वं विवक्षितम्। आत्मन्शब्दः स्वपर्यायः। तादर्थ्यस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। स्वार्थात्कर्मण इति लभ्यते। स्वश्च इच्छायां सन्निधापितत्वादेषितैव विवक्षितः। तथा च स्वस्मै यदिष्यते कर्मकारकं तद्वृत्तेस्सुबन्तादिच्छायां क्यज्वा स्यादिति फलति। ततोऽग्रे व्याख्याने इतोऽपि स्पष्टयति[1] – एषित्रर्थादिषिकर्मण इत्यर्थः। एषित्रा स्वार्थं यदिष्यते कर्मकारकं तद्वाचकात्सुबन्तादिति यावदित्यादिना। अनेन व्याख्यानेन स्पष्टं यत् प्रकृतसूत्रार्थज्ञानाय कर्मणो ज्ञानं, तादर्थ्यस्य ज्ञानं तत्रापि चतुर्थ्या अविवक्षायां शेषत्वविवक्षायां च षष्ठी इत्येते सर्वेऽपि विषयाः कारकज्ञानाधीना इति। एवञ्च सनादिप्रक्रियायामपि कारकार्थज्ञानस्यातीवं महत्त्वं वर्तत इति न विशिष्य वक्तव्यमपि भवेत्।

अन्यत्रापि तिङन्तप्रक्रियायामपि धातूनामर्था यदा उच्यन्ते तदा धात्वर्थवर्णनवेलायां वैयाकरणनये धातोः फलव्यापारौ अर्थः[2] इति सिद्धान्तानुसारेण तदाश्रयतासम्बन्धमभ्युपगम्यैव शाब्दबोध उच्यते। तत्र सकर्मकाकर्मकभेदद्वयवता धातुना क्रिया उच्यते। क्रियाया कर्तृकर्माकाङ्क्षा नियता सकर्मकस्थले। अकर्मकस्थले तु कर्त्राकाङ्क्षा। करणाद्याकाङ्क्षा तु उत्पाद्यविषया। अस्तु, तत्र कर्तृकर्मानुसारेणैव धातोरर्थ उच्यते। तत्र फलाश्रयः कर्म, व्यापाराश्रयश्च कर्ता।[3] तद्यथा गम्लृ धातोरर्थो वर्ण्यते उत्तरदेशसंयोगानुकूलो व्यापार इति। तत्रोत्तरदेशसंयोगः फलं, संयोगाश्रयश्च ग्रामस्तेन फलाश्रयत्वाद् ग्रामस्य कर्मत्वम्, तादृशसंयोगरूपफलानुकूलः पादप्रक्षेपादिव्यापारः कर्तृनिष्ठः, तद्व्यापाराश्रयश्च भवति कर्तेति। किमुत वक्तव्यं यस्याः क्रियायाः धात्वपरपर्यायाः शाब्दबोधविषये सर्वे यतन्ते तस्याः सर्वस्या अपि क्रियाया जनकं कारकमेव। तदुक्तं भगवता भाष्यकारेण पतञ्जलिना **कारके सूत्रभाष्ये**[4] -

---

[1] सिद्धान्तकौमुदीतृतीयभागे नामधातुप्रकरणे बालमनोरमायाम्, पृ.सं. 506

[2] **फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः। फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम्।**। भूषणसारकारिका-2

[3] वैयाकरभूषणसारे धात्वर्थप्रकरणे, पृ.सं. 31

[4] अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत – करोतीति कारकमिति। इत्यादिना कारके 1-4-23 इति सूत्रस्थभाष्येण लब्धोऽयमर्थः। महाभाष्यम्, द्वितीयखण्डः, पृ.सं. 242

करोति क्रियां निर्वर्तयति इति कारकम्। करोति कर्तृकर्मव्यपदेशानिति च। अतः क्रियाजनकत्वादपि कारकस्य प्राधान्यं तु सिद्धमेव।

तथा च व्याकरणशास्त्रे प्रकियाक्रमो वा भवतु, आर्थिकक्रमो वाऽस्तु सर्वत्रापि कारकार्थज्ञानं नितान्तमावश्यकमिति निश्चप्रचम्। तदेतावता प्रबन्धेन व्याकरणशास्त्रे कारकस्य महत्त्वं कीदृशमिति ख्यापयितुं समासकृत्तद्धितसनाद्यन्तधातुवृत्तिसम्बद्धकतिपयसूत्राणि समाश्रित्य यथामति यथासम्प्रदायं मौलिकेन चिन्तनेन संक्षिप्ततया प्रत्यपादीत्यलं पल्लवितेन।

परिशीलितग्रन्थसूची

१) दीक्षितो भट्टोजिः, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (मूलमात्रम्) स्वामिनारायणाश्रितैः श्रीमत् 'श्रीकृष्णस्वरूप' काव्यतीर्थैः संशोधिता, चौखम्बा पब्लिशर्स, वाराणसी, २००४

२) भर्तृहरिः, वाक्यपदीयम् (ब्रह्मकाण्डम्), रघुनाथशर्मविरचित-अम्बाकर्त्रीव्याख्यासहितम्, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी, २००६

३) भट्टोजिदीक्षितः, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (तृतीयो भागः) बालमनोरमातत्त्वबोधिनी-व्याख्याद्वयसहिता, श्रीमद्गिरिधरशर्मणा श्रीपरमेश्वरानन्दशर्मणा च संशोध्य सम्पादिता, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, २००१

४) भट्टनागेशः, वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा (द्वितीयो भागः) कलाकुञ्जिकाभ्यां सनाथिता, चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस, वाराणसी, १९८९

५) पतञ्जलिः, महाभाष्यम् (द्वितीयखण्डः) प्रदीपोद्योतसहितम्, संशोधकः – श्रीभार्गवः शास्त्री जोशी, चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, दिल्ली, २००७

६) भट्टाचार्यो विश्वनाथः पञ्चाननः, न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, श्रीकृष्णवल्लभाचार्यकृतया किरणावल्या सहिता, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, २००३

७) कौण्डभट्टः, वैयाकरणभूषणसारः, म.म. पेरि सूर्यनारायणशास्त्रिविरचितया तत्त्वदर्शिनीव्याख्यया समुल्लसितः, श्रीवेङ्कटेश्वरविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः, २०१६

❑ ❑ ❑